

حقوق بین‌المللی کیفری و ویروس‌های همه‌گیر: مطالعه موردی کووید-۱۹^۱

(مقاله علمی-پژوهشی)

هیبت‌الله نژندی منس*

چکیده

حقوق بین‌المللی برای صیانت از نظم عمومی بین‌المللی، بخشی از مقررات معاهده‌ای و عرفی خود را به مسئولیت کیفری فردی اختصاص داده است. از این رو، گرایش نوین حقوق بین‌المللی کیفری توسعه یافته است. حقوق مربوط به مسئولیت، چه در حوزه مسئولیت کیفری یا غیر آن، حقوق مربوط به قواعد ثانویه است. یکی از موضوعات مهم حقوق بین‌المللی، به‌ویژه حقوق بین‌المللی بشر، «سلامت» می‌باشد. در این حوزه حق‌هایی برای افراد انسانی و به تبع آن تکالیفی برای دولت‌ها پیش‌بینی شده است. شیوع برخی از بیماری‌ها و ویروس‌ها، به‌ویژه کووید-۱۹، باعث شده است تا حقوق بین‌المللی سلامت و ارتباط آن به دیگر حوزه‌های حقوق بیشتر مورد توجه قرار گیرد. نوشتار حاضر به بررسی رابطه بین حقوق بین‌المللی کیفری و اشاعه و شیوع ویروس‌های همه‌گیر با تأکید بر کووید-۱۹ پرداخته است. در این راستا، ضمن بررسی رابطه «سلامت و بهداشت» با «صلح و امنیت بین‌المللی»، «آسایش جهانی» و «حقوق بین‌المللی بشر» تلاش شده است تا امکان قابلیت اعمال حقوق بین‌المللی کیفری در موارد نقض حق بر سلامت در اثر اشاعه یا شیوع ویروس‌های همه‌گیر بحث و بررسی شود.

کلیدواژگان:

حق بر سلامتی، حقوق بین‌المللی کیفری، امنیت سلامت، سازمان بهداشت جهانی، کووید-۱۹.

۱. این مقاله به سفارش «مرکز ملی تحقیقات حقوق سلامت» نگارش یافته است.
* استادیار، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی.

مقدمه

امروزه حقوق بین‌المللی دیگر صرفاً حقوق «بین‌الدول» نیست.^۱ حقوق بین‌المللی، به مثابه حقوق مربوط به کنشگران جامعه بین‌المللی، از حیث موضوعی گسترش پیدا کرده است. به عبارت دقیق‌تر، این مجموعه حقوقی حوزه‌های مختلف زیستی فرد انسانی را در بر گرفته است. از جمله این حوزه‌های، حوزه سلامت و بهداشت عمومی می‌باشد. سازمان ملل متحد - به مثابه ابر سازمان بین‌المللی در مناسبات کنونی، عهده‌دار وظایفی در حوزه سلامت و بهداشت شده است.^۲ ابتدا در دیپاچه منشور ملل متحد، تصریح شده است که «به‌کارگیری ساختار بین‌المللی برای ارتقای پیشرفت اقتصادی و اجتماعی برای همه مردمان» لازمه تحقق اهداف مدنظر سازمان می‌باشد. بدون تردید، مسئله بهداشت و سلامت با دو مقوله مهم پیشرفت اقتصادی و پیشرفت اجتماعی ارتباط تنگاتنگ دارد. به عبارت واضح‌تر، جامعه‌ای که از نظر اقتصادی پیشرفته‌تر باشد، از نظر وضعیت سلامت و بهداشتی نیز در سطح بهتری قرار دارد. سپس در بند سوم ماده یک منشور، «تحقق همکاری بین‌المللی در حل مسائل بین‌المللی دارای بُعد اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی یا بشردوستانه» به عنوان یکی از اهداف سازمان ملل متحد پیش‌بینی شده است. بدون تردید، مسائل مربوط به بهداشت و سلامت دارای ویژگی اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و بشردوستانه می‌باشند. همچنین در بند چهارم ماده مزبور، سازمان ملل متحد به عنوان «مرکزی برای هماهنگی اقدامات دولت‌ها در تحقق اهداف مشترک» توصیف شده است. بدیهی است، سازمان نمی‌تواند به تنهایی تمام این امور را عهده‌دار شود و به همین دلیل سازمان‌های تخصصی برای سازمان پیش‌بینی شده است. در همین راستا، یک نهاد بین‌المللی متولی امور و مسائل مربوط به حوزه سلامت و بهداشت شده است: سازمان بهداشت جهانی.

از سوی دیگر، حقوق بین‌المللی نه تنها حق بر سلامتی^۳ را به عنوان یک حق بنیادین برای افراد انسانی تلقی کرده است که می‌تواند تأثیر مستقیمی بر حق حیات افراد داشته باشد، بلکه دو تحول مهم دیگر صورت گرفته است: پیوند سلامت و بهداشت بین‌المللی با حفظ صلح و امنیت

۱. ضیائی بیگدلی، محمدرضا، *حقوق بین‌الملل عمومی*، تهران: گنج دانش، ۱۳۹۸، ص ۱.

۲. لازم به یادآوری است در منشور ملل متحد چهار بار به صورت صریح واژه سلامتی (health) ذکر شده است: ماده ۱۳، ماده ۵۵، ماده ۵۷ و ماده ۶۲.

۳. در مورد حق بر سلامتی به طور کلی نک: آل کجیاب، حسین، *مفهوم و جایگاه حق بر سلامت در اسناد بین‌المللی حقوق بشر*، فصلنامه حقوق پزشکی، دوره ۷، بهار ۱۳۹۲، شماره ۲۴، صص ۱۷۰-۱۳۹؛ کوکی سقی، فاطمه، *قابلیت حق دادخواهی حق بر سلامت در نظام حقوق بین‌الملل*، حقوق پزشکی، دوره ۱۰، تابستان ۱۳۹۵، شماره ۳۷، صص ۳۳-۷.

بین‌المللی و همچنین جنایت‌انگاری نقض حق بر سلامتی به اشکال مختلف که موضوع قابل تأمل و بحث در حقوق بین‌المللی کیفری می‌باشد.

در نوشتار حاضر، ابتدا به بررسی مفهوم امنیت سلامتی (بهداشتی) پرداخته می‌شود. سپس این مسئله مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد که شیوع یک ویروس، به‌ویژه در بحث ما کووید-۱۹، چگونه می‌تواند ابزار ارتکاب جنایت بین‌المللی باشد؟ پس از آن به بررسی این موضوع پرداخته می‌شود که چگونه شیوع این ویروس می‌تواند بستر و زمینه‌ساز ارتکاب جنایات بین‌المللی باشد. به عبارت دقیق‌تر، هنگامی که یک ویروس به صورت فراگیر شیوع پیدا می‌کند، ممکن است دولت‌ها تکالیف حقوقی خود را در حوزه سلامتی در قبال افراد تحت صلاحیت خود انجام ندهند. به‌عنوان مثال، ممکن است افراد به خاطر عضویتشان در یک گروه نژادی، ملی، مذهبی، یا قومی از حقوق بنیادین خود محروم شوند و مشخصاً دولت با سوءاستفاده از این وضعیت به دنبال از بین بردن کلی یا جزئی گروه مورد هدف باشد. همچنین ممکن است از این وضعیت برای محروم کردن برخی از افراد از حقوق بنیادینشان به صورت تبعیض‌آمیز باشد. هر کدام از این اقدامات می‌تواند در چارچوب حقوق بین‌المللی کیفری دارای عناوین مجرمانه باشد. در نهایت نتیجه و جمع‌بندی ارائه می‌گردد.

۱. امنیت سلامتی به مثابه یک ارزش بنیادین

طبق اساسنامه سازمان بهداشت جهانی،^۱ «سلامتی تمام مردمان برای تحقق صلح و امنیت اساسی است و به همکاری کامل افراد و دولت‌ها بستگی دارد» (نک: دیباچه). بر این اساس، سلامتی موضوعی است که می‌تواند تأثیر مستقیمی بر صلح و امنیت بین‌المللی داشته باشد. از سوی دیگر، بر اساس همین سند، «پیشرفت هر دولت در ارتقا و حمایت از سلامتی برای همگان دارای ارزش است» (دیباچه اساسنامه). از منظر این سند، «سلامتی عبارت است از وضعیت آسایش کامل فیزیکی، روانی و اجتماعی و نه صرفاً نبود بیماری» (دیباچه اساسنامه). به‌عبارت‌دیگر، سلامتی در مفهوم مدنظر سازمان بهداشت جهانی عبارت است از یک مفهوم ایجابی و نه سلبی. سلامتی صرفاً نبود بیماری نیست، بلکه آسایش اجتماعی، فیزیکی و روانی افراد آن هم به شکل کامل مدنظر است.

1. Available at: https://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf

امنیت سلامتی^۱ عمومی جهانی عبارت است از اقدامات پیشینی و پسینی که برای کاهش خطر و تأثیر وقایعی اتخاذ می‌شوند که سلامت افراد را در سراسر جهان به خطر می‌اندازند.^۲ از نظر سازمان بهداشت جهانی، بیماری‌های نوینی مثل کووید-۱۹ به میزان بی‌سابقه‌ای شیوع پیدا می‌کنند که سلامت افراد را به خطر می‌اندازد و تأثیرات نامطلوب اجتماعی و اقتصادی را به همراه دارند.^۳ بنابراین، لازم است تا کشورها برای پیشگیری، کشف و واکنش به تهدیدات سلامت جهانی آمادگی پیدا کنند. همین امر باعث می‌شود تا امنیت سلامتی به عنوان یک مسئله امنیت ملی^۴ و حتی یک مسئله مربوط به صلح و امنیت بین‌المللی مطرح شود. کما اینکه شورای امنیت در سال ۲۰۰۰ اثرات بیماری ایدز را بر صلح و امنیت در آفریقا مورد بحث و بررسی قرار داد. در حقیقت برای نخستین بار «شورای امنیت یک موضوع بهداشتی را به عنوان تهدیدی علیه صلح و امنیت بین‌المللی در دستور کار خود قرار می‌داد».^۵ افزون بر آن در سال ۲۰۱۷، شورای امنیت سازمان ملل متحد قطعنامه ۲۰۱۴ را در خصوص گسترش ابولا مورد پذیرش قرار می‌دهد و از کشورها می‌خواهد تا اقدام سریع و مناسب را در این خصوص اتخاذ نمایند.^۶ همچنین در سال ۲۰۱۸ شورای امنیت با پذیرش قطعنامه ۲۴۳۹ حملات گروه‌های مسلح در جمهوری کنگو را به خاطر اینکه واکنش به شیوع ابولا را دچار اختلال می‌کند، محکوم می‌نماید.^۷

بنابراین از مطالب گفته شده در دیباچه اساسنامه در مورد سلامتی می‌توان سه نتیجه مهم را استخراج کرد:

نخست، اینکه سلامتی ارتباط بسیار نزدیکی با صلح و امنیت بین‌المللی دارد. به عبارت دیگر، اختلال در نظام سلامتی و بهداشتی می‌تواند صلح و امنیت بین‌المللی را تهدید نماید. حقوق

۱. در مورد این مفهوم به طور کلی نک:

Aldis, William, Health Security as a Public Health Concept: a Critical Analysis, Health Policy and Planning, Volume 23, Issue 6, November 2008, PP 369-375.

به فارسی نک: احمدی، کوروش، سیاست خارجی و امنیت سلامتی بین‌المللی، فصلنامه سیاست خارجی، سال بیست و چهارم، بهار ۱۳۸۹، شماره ۱، صص ۲۳ - ۵۹.

2. https://www.who.int/health-topics/health-security/#tab=tab_1/

3. Ibid.

4. <https://www.cdc.gov/globalhealth/healthprotection/ghs/about.html/>

۵. احمدی، کوروش، پیشین، ص ۲۹.

6. <https://www.un.org/press/en/2014/sc11566.doc.htm/>

7. <https://www.un.org/press/en/2018/sc13559.doc.htm/>

بین‌المللی کیفری - به شکلی که امروزه در اساسنامه دیوان بین‌المللی کیفری (موسوم به اساسنامه رم)^۱ تبلور یافته است، صلح و امنیت بین‌المللی را نیز تحت پوشش خود قرار می‌دهد. در دیباچه اساسنامه رم (بند سوم) تأکید شده است که جنایات تحت صلاحیت دیوان «صلح و امنیت بین‌المللی را تهدید می‌نمایند». همچنین رابطه شورای امنیت و دیوان می‌تواند حاکی از اهمیت موضوع باشد؛ به‌ویژه اینکه در برخی شرایط شورای امنیت می‌تواند وضعیتی را که متضمن یک یا چند جنایت تحت صلاحیت دیوان است، به دیوان ارجاع دهد.^۲ به‌علاوه، عدم دسترسی افراد بیمار به درمان و مراقبت پزشکی می‌تواند تحت شرایط موضوع قطعنامه‌های شورای امنیت و مرتبط با صلح و امنیت بین‌المللی قلمداد شود.

دوم، مفهوم سلامتی مفهومی است که متضمن ارزش عام‌الشمول، و بر این اساس دارای حق‌ها و تعهدات عام‌الشمول نیز می‌باشد. به عبارت دقیق‌تر، اقدام یک دولت که ناقض سلامتی و بهداشت باشد، می‌تواند بر سرنوشت سلامتی و بهداشتی دیگران نیز تأثیرگذار باشد. سوم، سلامتی در مفهوم ایجابی به آسایش اجتماعی در شکل کامل اشاره دارد که می‌تواند با آسایش مردمان در دیباچه اساسنامه رم نیز مرتبط باشد. به موجب بند سوم اساسنامه مزبور، جنایات بین‌المللی تحت صلاحیت دیوان بین‌المللی کیفری «[...] آسایش جهان را تهدید می‌کند». بنابراین، سلامتی که ارتباط تنگاتنگی با صلح و امنیت بین‌المللی دارد و همچنین تجلی آسایش اجتماعی نیز است، می‌تواند متأثر از جنایات تحت صلاحیت دیوان باشد، به شرط آنکه شرایط خاص هر جنایت احراز شود.

۲. اشاعه^۳ و ویروس به مثابه ابزاری برای ارتکاب جنایات بین‌المللی

حقوق بین‌المللی را می‌توان به عنوان مجموعه‌ای از اصول، قواعد و مقررات دانست که ناظر بر روابط و رفتار مخاطبان این مجموعه می‌باشند و نقض آنها، حسب مورد، می‌تواند منجر به مسئولیت بین‌المللی (دولت/سازمان بین‌المللی) یا مسئولیت کیفری فردی شود. در حقیقت بخشی

1. Available at: <https://www.icc-cpi.int/resource-library/documents/rs-eng.pdf/>

۲. نک: ماده ۱۳ اساسنامه رم، ۱۹۹۸.

۳. در این متن «اشاعه» در جایی به کار برده می‌شود که عامل انسانی به طور آگاهانه یک ویروس را منتشر می‌نماید. «شیوع» در جایی به کار برده می‌شود که ویروس به طور طبیعی و بدون دخالت آگاهانه انسان شیوع و انتشار پیدا می‌کند.

از حقوق بین‌المللی عمومی به مسئولیت کیفری فردی می‌پردازد که حقوق بین‌المللی کیفری نام دارد. در این مجموعه حقوقی، اولاً مشخص می‌شود که چه فعل یا ترک فعل‌هایی جرم هستند؛ دوم اینکه کشف جرم، نحوه رسیدگی و اجرای مجازات‌ها به چه صورت است؟ در حال حاضر مهم‌ترین سند حقوق بین‌المللی کیفری، اساسنامه رم است. به موجب این اساسنامه، یک دیوان بین‌المللی کیفری دائمی تشکیل شده است که صلاحیت رسیدگی به شدیدترین جنایات بین‌المللی مورد نگرانی بین‌المللی را دارد. این جنایات (بنابر ماده ۵ اساسنامه) عبارت‌اند از: جنایت نسل‌زدایی، جنایات علیه بشریت، جنایات جنگی و جنایت تجاوز علیه دولت.

به‌علاوه، برای آنکه پرونده‌ای بتواند در خصوص شیوع یک ویروس به عنوان یک جنایت بین‌المللی مطرح شود، لازم است که معیار شدت وجود داشته باشد. به عبارت دیگر، تحقیق و تعقیب از سوی دادستان اصولاً بر شدیدترین جنایات در یک وضعیت خاص متمرکز است^۱ که مورد نگرانی جامعه بین‌المللی در کل می‌باشند. شدت هم شامل ملاحظات کمی است و هم کیفی. بر این اساس باید مقیاس، ماهیت، شیوه ارتکاب و اثر جرم مورد توجه قرار بگیرد.^۲ در دوران مختلف، بشر از ابزار گوناگونی برای ارتکاب جنایت و جرم استفاده کرده است. به این ترتیب، این امکان وجود دارد که - به‌ویژه در مورد جنایات بین‌المللی - از ویروس به عنوان ابزاری برای ارتکاب جنایت بین‌المللی استفاده شود. حال به بررسی این مسئله پرداخته می‌شود که ارتکاب جنایات بین‌المللی تحت صلاحیت دیوان چگونه از طریق ویروس امکان‌پذیر است؟ بدیهی است، این مسئله به معنای تأیید فرضیه‌های مطرح شده در مورد اینکه کرونا ساخته دست انسان و به‌عنوان یک ابزار جنگ بیولوژیک استفاده شده است، نیست.

۲.۱. اشاعه ویروس به مثابه ابزاری برای ارتکاب جنایت نسل‌زدایی

نسل‌زدایی^۳ عبارت است از ارتکاب هر یک از اعمال زیر به قصد از بین بردن کلی یا جزئی گروه ملی، نژادی، قومی یا مذهبی که بدین وصف شناخته می‌شوند:
الف) کشتن اعضای گروه؛

1. Strategic Plan, 2016-2018, ICC-OTP, 16 November 2015, paras. 34-37, 104.

2. OFFICE OF THE PROSECUTOR POLICY PAPER ON CASE SELECTION AND PRIORITISATION, 15 September 2016, paras. 35-41.

۳. بطور کلی نک: نژندی منش، هیبت الله، *حقوق بین‌المللی کیفری در رویه قضائی*، تهران: انتشارات خرسندی، ۱۳۹۴.

ب) ایراد صدمات شدید جسمانی یا روانی علیه اعضای گروه؛

ج) قراردادن عمدی گروه در شرایط زیستی که منجر به نابودی فیزیکی گروه شود؛

د) جلوگیری از زادوولد در میان اعضای گروه؛

ه) انتقال اجباری کودکان از یک گروه به گروه دیگر.^۱

رافائل لمکین، در کتاب خود با عنوان حاکمیت محور در اروپای اشغالی، برخی از فنون نسل‌زدایی را در حوزه‌های مختلف فیزیکی و بیولوژیکی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، مذهبی، اقتصادی و اخلاقی بررسی می‌کند.^۲ این امکان وجود دارد که یک دولت یا یک سازمان از یک ویروس برای از بین بردن کلی یا جزئی یک گروه حمایت شده در فوق، استفاده کند؛ این امر به‌ویژه در جایی مصداق دارد که یک گروه مورد هدف در منطقه خاصی از یک کشور سکونت داشته باشند. این امر می‌تواند در زمان صلح یا جنگ صورت گیرد.^۳ به‌علاوه، در ارتکاب نسل‌زدایی استفاده از ابزار خاصی شرط نیست. آنچه شرط است، تحقق ارکان مادی و روانی جرم و به‌ویژه سوءنیت خاص می‌باشد. رکن مادی این جنایت می‌تواند از جمله از طریق کشتن، ایراد صدمات شدید جسمانی و روانی و قراردادن عمدی گروه در شرایط زیستی باشد که منجر به نابودی فیزیکی گروه بشود. از حیث رکن روانی، علاوه بر سوءنیت عام، سوءنیت خاص، یعنی قصد از بین بردن کلی یا جزئی گروه نیز لازم است. در این صورت، دادستان تکلیف دارد تا بدون هرگونه شک معقولی ارکان مورد نظر را به اثبات برساند. در صورتی که رکن مادی را احراز نماید، اما دلیل کافی برای اثبات سوءنیت خاص نداشته باشد، نمی‌توان جنایت نسل‌زدایی را احراز کرد. بدیهی است، این عدم اثبات به معنای مجرمانه بودن عمل نیست؛ ممکن است عمل مورد بحث جنایت علیه بشریت تلقی شود یا حتی ممکن است یک جرم عادی در چارچوب حقوق داخلی باشد.

از حیث نظری، این امکان وجود دارد که یک دولت از ویروس خاصی برای قتل اعضای یک گروه حمایت شده یا ایراد صدمات شدید جسمانی یا روانی به اعضای گروه استفاده نماید یا اعضای گروه را در شرایطی قرار دهد که نتیجه آن نابودی فیزیکی گروه باشد.

۱. ماده ۶ اساسنامه دیوان بین‌المللی کیفری، ۱۹۹۸.

2. Lemkin, Raphael, *Axis Rule in Occupied Europe, Analysis of Government, Proposals for Redress*, Washington: Carnegie Endowment for World Peace, 1944, p 82.

۳. به موجب کنوانسیون منع و مجازات نسل‌زدایی (۱۹۴۸)، نسل‌زدایی می‌تواند در زمان صلح یا جنگ ارتکاب یابد.

۲.۲. اشاعه ویروس به مثابه ابزاری برای ارتکاب جنایات علیه بشریت

یکی دیگر از جنایات شدید مورد نگرانی بین‌المللی، جنایات علیه بشریت است. به موجب ماده ۷ اساسنامه دیوان بین‌المللی کیفری، جنایات علیه بشریت می‌تواند شامل طیف گسترده‌ای از اعمال مجرمانه، از قبیل قتل، قلع‌وقمع، آزار و اذیت، شکنجه و آپارتاید باشد که در قالب یک تعرض علیه جمعیت غیرنظامی به شکل گسترده یا سازمان یافته بر طبق سیاست دولت یا سازمان یا در پیشبرد آن سیاست ارتکاب می‌یابند. در اینجا نیز همانند جنایت نسل‌زدایی، ابزار خاصی لازم نیست که مورد استفاده قرار گیرد. برای نمونه، قتل می‌تواند با ابزار مختلفی یا به صورت فعل یا ترک فعل ارتکاب یابد. آنچه باعث می‌شود تا قتل به عنوان یک جنایت علیه بشریت از قتل به مثابه یک جرم عادی متمایز شود، گستردگی یا سازمان‌یافتگی آن است. آنچه که اهمیت دارد، این است که یک تعرض (یا حمله) وجود داشته باشد. حمله لازم نیست که نظامی یا خشونت‌بار باشد. برای نمونه، اعمال نظام آپارتاید یک مصداق جنایت علیه بشریت است، نوعاً متضمن خشونت نیست. شعبه بدوی در پرونده کاتانگا بیان داشت که «حمله لازم نیست ضرورتاً در ماهیت نظامی باشد و می‌تواند متضمن هر شکلی از خشونت علیه جمعیت غیرنظامی باشد».^۱

هر چند تعرض مستلزم تعدد اعمال کیفری است، اما تعدد عواملان ضرورت ندارد. برای نمونه در شیوع یک ویروس ضرورت ندارد که چندین نفر نقش داشته باشند. همچنین ضرورت ندارد که مرتکب واحد در زمان‌های مختلفی اقدام کرده باشد.^۲ برای نمونه، اگر مرتکب یک بار از طریق مواد غذایی یا هر شیوه دیگری جمعیت زیادی را به ویروسی آلوده سازد که نتیجه آن قتل چندین نفر باشد، می‌توان گفت وی مرتکب چندین قتل با عمل واحد شده است. از این رو، بر مبنای رویه قضایی می‌توان گفت شیوع یک ویروس که - با وجود شرایط لازم دیگر - برای کشتن جمعیت غیرنظامی یا ایراد صدمات شدید جسمانی یا روانی علیه آنها به کار گرفته شود، می‌تواند تعرض یا حمله قلمداد شود.^۳ در نتیجه، «یک رفتار خاص می‌تواند موجب یک یا چند جرم باشد».^۴

1. Katanga, Judgment, 7 March 2014, para. 1101.

2. Chesterman, Simon, An Altogether Different Order: Defining the Elements of Crimes Against Humanity, *Duke Journal of Comparative & International Law*, 10: 37 (2000), p. 316.

3. Kupreškić et al., No. IT-95-16-T, para. 712.

4. Elements of Crimes, General Introduction, (2011) para. 9 available at: <https://www-icc-pi.int/NR/rdonlyres/336923D8-A6AD-40EC-AD7B-45BF9DE73D56/0/ElementsOfCrimesEng.pdf>

در خصوص معیار گسترده بودن تعرض، رویه قضایی محاکم اختصاصی عمدتاً بر مقیاس تعرض یا شمار قربانیان تمرکز داشت. از نظر شعبه بدوی دادگاه یوگسلاوی در پرونده تادیچ، تعرض در صورتی گسترده است که شمار زیادی قربانی از خود بر جای بگذارد.^۱ شعبه بدوی دادگاه رواندا نیز بر این باور بود که تعرض گسترده باید «علیه جمع کثیری از قربانیان صورت گیرد».^۲ گسترده بودن همچنین می‌تواند جنبه جغرافیایی داشته باشد. بنابراین، در پرونده بمبا شعبه مقدماتی اظهار داشت که دلایل کافی وجود داشته که بر مبنای گزارش‌های حملات در مکان‌های مختلف در مناطق جغرافیایی زیاد از جمله ادله راجع به هزاران مورد تجاوز جنسی، قبرهای دسته‌جمعی و شمار زیاد قربانیان، حمله گسترده بوده است.^۳ بنابراین، معیار گسترده بودن با به‌کارگیری یک ویروس، مثلاً کرونا، به‌راحتی قابل تحقق است. باین‌حال، باید توجه داشت که شرایط دیگر نیز وجود دارد یا خیر؟ بدون تردید بسیاری از ویروس‌ها به صورت طبیعی فعال و منتشر می‌شوند. نکته قابل تأمل این است که گاه انسان از این ویروس‌ها هوشمندانه و با سوءنیت استفاده می‌کند. در این خصوص باید مورد به مورد و بر مبنای مسائل موضوعی به بررسی و اظهار نظر پرداخت. حتی ممکن است افراد از این وضعیت سوءاستفاده کنند و آن را به بستری برای ارتکاب جرایم دیگر استفاده کنند که در بخش بعدی این مقاله بررسی می‌شود.

از حیث سیستماتیک یا سازمان یافته بودن، تعرض در صورتی سیستماتیک است که مبتنی بر سیاست یا طرحی باشد که مرتکبان را در راستای موضوع تعرض، یعنی جمعیت غیرنظامی، هدایت و رهنمون می‌سازد. بر اساس حکم شعبه بدوی در پرونده تادیچ، تعرض سیستماتیک مستلزم وجود «الگو یا طرح روشمند» است.^۴ بنابر رویه قضایی تعرض در صورتی سیستماتیک «منطبق بر یک الگوی منظم بر مبنای سیاست مشترکی می‌باشد که متضمن منابع مالی عمومی یا خصوصی است».^۵ بنابراین، سیستماتیک بودن یعنی اینکه رفتار مجرمانه مشابه بر یک مبنای منظم باشد و به صورت اتفافی رخ نداده باشند.

1. Tadić, No. IT-94-1-T, para. 648.

2. Kayishema and Ruzindana, No. ICTR-95-1-T, para. 123.

3. Bemba, Decision, 15 June 2009, paras. 117-124. See also Bemba, Judgment, 21 March 2016, paras. 688-689.

4. Tadić, No. IT-94-1-T, para. 648.

5. Akayesu, No. ICTR-96-4-T, para. 580. See also Rutaganda, No. ICTR-96-3-T, para. 69; Musema, No. ICTR-96-13-T, Trial Chamber Judgment and Sentence, para. 204 (27 January 2000), and Prosecutor v Seromba, No. ICTR-2001-66-I, Trial Chamber Judgment, para. 356 (13 December 2006).

۲.۳. اشاعه ویروس به مثابه ابزاری برای ارتکاب جنایات جنگی

استفاده از عناصر طبیعت در جنگ‌ها مسئله جدیدی نیست. به نظر برخی از نویسندگان، قبایل بومی که معمولاً در همه قاره‌ها وجود دارند، از فنون مختلفی، از جمله سمی کردن آب، برای ماهیگیری استفاده می‌کردند.^۱ در دوران باستان، از چنین فنونی در جنگ‌ها نیز استفاده می‌شد. مشهورترین نمونه بین‌المللی آلوده کردن منابع آبی در عملیات نظامی در یونان باستان در ۶۰۰ قبل از میلاد بود.^۲ همین امر باعث شده است تا بحث عناصر جنگ بیولوژیک و بیوتروریسم مطرح شود.^۳ این عناصر عبارت‌اند از ریزارگان‌های مسموم‌کننده مثل ویروس‌ها، باکتری‌ها، قارچ‌ها، تک‌یاخته‌ها یا سمومی که به وسیله آنها تولید می‌شود و وقتی عامدانه در منطقه‌ای پخش می‌شوند، منجر به بیماری در انسان، حیوان یا گیاهان می‌شوند. این عناصر می‌توانند سبب مرگ‌ومیر در مقیاس گسترده و بیماری بشوند و می‌توانند شمار زیادی از افراد را در کوتاه‌ترین زمان ممکن معیوب سازند و تأثیرات زیان‌باری بر سلامتی آنها داشته باشند. آثار این عناصر فوری نیست و چند ساعت تا چند هفته زمان لازم است تا نشانه‌ها در جمعیت مورد هدف ظاهر شوند. این حملات مستلزم انتشار مقدار اندکی از عناصر زنده است و می‌توانند خودبه‌خود تکثیر شوند و سبب شیوع بیماری در یک منطقه شوند. ویروس‌ها صرفاً در درون یک سلول زنده می‌توانند تکثیر یابند و در انسان، حیوان و گیاهان ایجاد بیماری می‌کنند. سیاه‌زخم، وبا، آبله و مسمومیت غذایی از نمونه‌های رایج و شایع می‌باشند.^۴

1. Jones D.E. *Poison Arrows. North. American Indian Hunting and Warfare*. 1st ed. University of Texas Press; Austin, TX, USA: 2007. pp. 39, 42.

2. Pitschmann, Vladimir and Hon, Zdeněk, *Military Importance of Natural Toxins and Their Analogs*, *Molecules*. 2016 May; 21(5): 556, p. 2.

۳. در مورد جنگ بیولوژیک و بیوتروریسم به طور کلی نک: زارع بیدکی، مجید و مهدی بلالی مود، *بیوتروریسم و جنگ افزارهای بیولوژیک، از گذشته تا به امروز: یک مطالعه مروری کلاسیک*، مجله علمی دانشگاه علوم پزشکی بیرجند، دوره ۲۲، پاییز ۱۳۹۴، شماره ۳، صص ۱۹۸-۱۸۲؛ یکرنگی، محمد و مجتبی واحدی، *راهبردهای نظام سیاست‌گذاری کیفری ایران و بین‌الملل در مقابله با تهدیدهای امنیتی بیوتروریسم*، فصلنامه مطالعات راهبردی، پاییز ۹۸، شماره ۸۵، صص ۱۸۴-۱۵۹؛ جلالی، محمود و امیر مقامی، *تعامل حقوق ایران و حقوق بین‌الملل کیفری در جرم انگاری «کاربرد سلاح‌های شیمیایی»*، نامه مفید، دوره ۱۴، اسفند ۱۳۸۷، شماره ۷۰، صص ۱۳۰-۱۱۳.

4. Thavaselvam, Duraipandian and Vijayaraghavan, Rajagopalan, *Biological warfare agents*, *J. Pharm. Bioallied Sci.* 2010 Jul-Sep; 2(3): PP 179-188.

جنایات جنگی اصولاً در یک مخاصمه مسلحانه یا در ارتباط با آن رخ می‌دهند. افزون بر آن لازم است تا میان اقدامات متهم و مخاصمه مسلحانه پیوند نزدیکی وجود داشته باشد. جنایت جنگی می‌تواند به عنوان نقض فاحش کنوانسیون‌های ژنو ۱۹۴۹، پروتکل‌های الحاقی ۱۹۷۷ و دیگر معاهدات ذی‌ربط و عرف‌های جنگی تلقی شود. ماده هشتم اساسنامه دیوان بین‌المللی کیفری لیست مفصلی از مصادیق مختلف جنایات جنگی را ذکر می‌نماید. بسیاری از این جنایات می‌توانند از طریق شیوع ویروس‌ها ارتکاب یابند. همچنین گاهی ممکن است یک ویروس برای آزمایش‌های بیولوژیکی ساخته و منتشر شود که خود می‌تواند طبق بند ۲ ماده ۸ اساسنامه مصداق شکنجه و درنهایت جنایت جنگی محسوب شود.

بر اساس پروتکل ژنو ۱۹۲۵ در مورد گازها، ممنوعیت به‌کارگیری گازهای سمی و خفه‌کننده یا دیگر گازها پذیرفته شده، طرف‌ها توافق کردند تا این ممنوعیت را به روش‌های باکتریولوژیکی جنگ نیز تعمیم دهند. همچنین به موجب ماده ۱ کنوانسیون سلاح‌های بیولوژیکی ۱۹۷۲، هر طرف این کنوانسیون متعهد می‌شود تا تحت هیچ شرایطی هرگز به توسعه، تولید، انبار یا تحویل یا حفظ موارد زیر اقدام ننماید:

الف) عناصر ریز یا دیگر عناصر بیولوژیک یا سموم منصرف از منشأ یا شیوه تولید مگر به مقداری که برای اهداف مسالمت‌آمیز لازم باشد؛

ب) سلاح‌ها، تجهیزات یا ابزار تحویل که برای به‌کارگیری این عناصر یا سموم برای اهداف خصمانه یا مخاصمه مسلحانه طراحی شده‌اند.

جمهوری کنیا در قانون دیوان بین‌المللی کیفری در سال ۲۰۰۷ استفاده از سلاح‌های بیولوژیکی را در مخاصمات مسلحانه بین‌المللی و غیر بین‌المللی جنایت جنگی دانسته است.^۱ بر این اساس، استفاده از ویروس‌ها به‌عنوان ابزار جنگی می‌تواند جنایت جنگی تلقی شود.

۳. شیوع ویروس به مثابه بستری برای ارتکاب جنایات بین‌المللی

شیوع ویروس می‌تواند به طور طبیعی باشد و غالباً نیز چنین است. در این فرض - که در قسمت قبلی بحث شد - شیوع ویروس تحت شرایطی می‌تواند به‌عنوان ابزار جنایت باشد.

1. https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v2_rul_rule73/

در صورتی که یک ویروس به صورت طبیعی شیوع پیدا کرد، می‌تواند زمینه را برای ارتکاب جنایات بین‌المللی فراهم سازد. در این مورد لازم است تا در سیاق هر جنایت اوضاع و احوال و شرایط خاص آن را جداگانه بررسی کرد.

۳.۱. شیوع ویروس و ارتکاب جنایت نسل‌زدایی

همان‌گونه که پیش‌تر ذکر شد، در ماده ۶ اساسنامه دیوان بین‌المللی کیفری و همچنین در کنوانسیون پیشگیری و مجازات نسل‌زدایی (۱۹۴۸)، جنایت نسل‌زدایی تعریف شده است. از جمله ارکان مادی نسل‌زدایی قتل یا کشتن افراد است. «کشتن اعضای گروه مستلزم اثبات این است که مرتکب اصلی عامداً یک یا چندتا از اعضای گروه را به قتل رساند»^۱ قتل باید عمدی باشد. بنابراین، قتل غیر عمد را شامل نمی‌شود. قتل لزوماً نباید با سبق تصمیم باشد. کشتن یک شخص می‌تواند منجر به عمل نسل‌زدایی شود. همچنین اختفای قتل‌ها می‌تواند بخشی از این عمل منع شده باشد.

اگر در قلمرو یک کشور ویروسی شیوع پیدا کند، مثل آنچه که در مورد کووید-۱۹ اتفاق افتاد، در این صورت، دست‌کم از حیث نظری، می‌توان گفت امکان ارتکاب نسل‌زدایی وجود دارد. برای نمونه، کشور «الف» درگیر شیوع این ویروس می‌شود. به طور تاریخی در این کشور گروه‌های قومی، مذهبی و ملی وجود داشته و بین آنها نیز اختلافات و درگیری‌های زیادی در جریان بوده است. فرض کنید در برخی از مناطق این کشور یک گروه قومی یا مذهبی وجود دارد که به شدت درگیر شیوع ویروس شده‌اند. دو فرض را تصور کنید که امکان دارد ارتکاب نسل‌زدایی محقق شود: نخست اینکه دولت از ارائه خدمات و مراقبت‌های پزشکی به افراد این مناطق به دلیل قومی یا مذهبی بودن آنها خودداری کند. در نتیجه بسیاری از افراد در اثر ابتلا به ویروس کشته‌ای که شیوع پیدا کرده، جان خود را از دست می‌دهند یا دچار صدمات شدید جسمانی و روانی می‌شوند. دست‌کم می‌توان گفت رکن مادی جنایت نسل‌زدایی صورت گرفته است. حال اگر بتوان سوءنیت خاص، یعنی از بین بردن کلی یا جزئی آن گروه یا گروه‌های مورد هدف را اثبات کرد، می‌توان گفت نسل‌زدایی محقق شده است.

1. Bagosora, Kabiligi, Ntabakuze and Nsengiyumva, (Trial Chamber), December 18, 2008, para. 2117.

دوم، ممکن است یک گروه سازمان‌یافته یا تروریستی مرتکب این عمل شود. برای نمونه، یک گروه تروریستی، مثل داعش، مناطقی از یک کشور را در کنترل خود دارد. در آن مناطق افرادی متعلق به یک مذهب خاص هستند که داعش قصد از بین بردن آن گروه را دارد. در اینجا نیز داعش امکان ارائه خدمات و مراقبت‌های پزشکی توسط دولت‌های دیگر یا گروه‌های پزشکی بین‌المللی را غیرممکن سازد و در نتیجه این اقدام، افراد متعلق به آن گروه مذهبی خاص جان خود را از دست بدهند یا دچار صدمات شدید جسمانی و یا روانی شوند.

همچنین در جایی که دولت یا گروه سازمان‌یافته افراد را به صرف عضویتشان در یک گروه حمایت شده در شرایطی قرار دهد که منجر به نابودی فیزیکی گروه شود، بنا بر رویه قضایی، قراردادن عمدی گروه در شرایط زیستی که منجر به تحقق نابودی فیزیکی آن به‌طور کلی یا جزئی شود، شامل اوضاع و احوالی می‌شود که منجر به مرگ تدریجی می‌گردد؛ مثل فقدان مسکن مناسب و نبود مراقبت بهداشتی یا پزشکی مناسب. در این شیوه، ترک فعل صورت گرفته یا اقدام اتخاذی بلافاصله منجر به مرگ اعضای گروه نمی‌شوند. روش‌های زیستی پیش‌بینی شده شامل کاهش خدمات بهداشتی لازم، به پایین‌تر از میزان حداقلی و متوقف کردن آسایش زیستی کافی برای یک دوره معقول نیز می‌شود.^۱ برخلاف کشتن افراد یا ایراد صدمات شدید جسمانی و روانی، قراردادن عمدی گروه در شرایط زیستی که منجر به نابودی فیزیکی گروه می‌شود، نیازمند اثبات نتیجه نیست. در صورتی که نتیجه حاصل شود (مثلاً قتل یا ایراد صدمه شدید جسمانی یا روانی)، آنگاه اتهام مناسب مشخص می‌گردد. بنابراین، می‌توان گفت که شیوع یک ویروس کشنده، از جمله کووید-۱۹، می‌تواند بستری را برای ارتکاب نسل‌زدایی فراهم سازد، البته به شرط آنکه ارکان مادی و روانی - به‌ویژه سوءنیت خاص - محرز شود.

۳.۲. شیوع ویروس و ارتکاب جنایات علیه بشریت

در قسمت پیشین در مورد تعریف جنایات علیه بشریت در ماده ۷ اساسنامه دیوان بین‌المللی کیفری سخن گفته شد. در اینجا صرفاً به بررسی این موضوع پرداخته می‌شود که اگر یک ویروس کشنده در کشوری شیوع پیدا کرد، چگونه امکان دارد جنایات علیه بشریت ارتکاب یابند؟

1. Kayishema and Ruzindana (Trail Chamber), May 21, 1999, paras. 115- 16 and Akayesu (Traial Chamber), September 2, 1998, paras. 505- 06.

ذکر این نکته ضروری است که شیوع یک ویروس هر چند کشنده باشد و همچنین برخی از جرائمی که در این زمینه رخ می‌دهد، به خودی خود جنایت علیه بشریت تلقی نخواهد شد. همان‌گونه که پیش‌تر گفته شد، جنایات علیه بشریت یک تعریف مشخص دارد و دارای ارکان مادی و روانی مشخص و به‌علاوه مستلزم شرایط زمینه‌ای نیز است.

برخی از حقوق بنیادین بشر با سلامت و امنیت سلامت پیوند بسیار تنگاتنگی دارند. به عبارت دقیق‌تر، گاهی نقض حق بر سلامتی می‌تواند اساسی‌ترین حق بشر، یعنی حق حیات، را به خطر اندازد. بنابراین، اغراق نیست اگر گفته شود نقض حق بر سلامتی، در اشکال مختلف آن، می‌تواند زمینه‌ساز ارتکاب جنایات علیه بشریت بشود. در زمان شیوع یک ویروس کشنده، بسیاری از حقوق افراد ممکن است در معرض نقض و خطر قرار گیرد؛ آزادی رفت‌وآمد؛ دسترسی به دارو و مراقبت‌های پزشکی؛ حق حیات؛ حق بر منع تبعیض و امثال آن.

اختیارات دولت‌ها برای محدود کردن آزادی افراد تحت صلاحیتشان تابع محدودیت‌هایی است که در اسناد حقوق بین‌المللی بشر (جهانی و منطقه‌ای) و حتی قوانین ملی مشخص شده است. این محدودیت‌ها باید: الف) بر طبق قانون در یک جامعه مردم‌سالار باشند؛ ب) ضرورت و تناسب داشته باشند؛ ج) در راستای منافع امنیت ملی، ایمنی عمومی، حفظ نظم عمومی، برای حمایت از سلامتی عمومی یا اخلاق جامعه یا برای حمایت از حقوق افراد دیگر باشد. بر این اساس، هر گونه نقضی که علیه یک جمعیت غیرنظامی و واجد دیگر شرایط مقرر در ماده ۷ اساسنامه دیوان باشد، می‌تواند جنایت علیه بشریت تلقی شود. این نقض می‌تواند در قالب کشتن، ایراد صدمات شدید جسمانی یا روانی، آزار و اذیت و امثال آن باشد.

قتل یا کشتن در زمان شیوع یک ویروس در صورتی جنایت علیه بشریت است که «به عنوان بخشی از یک تعرض گسترده یا سیستماتیک علیه جمعیت غیرنظامی، با علم به آن تعرض، ارتکاب یابد»^۱.

افزون بر آن، شیوع یک ویروس یا یک بیماری می‌تواند زمینه‌ساز ارتکاب «آزار و اذیت»^۲ به عنوان جنایت علیه بشریت بشود. این جنایت در صورتی ارتکاب می‌یابد که دولت یا یک گروه سازمان‌یافته از ارائه خدمات پزشکی، دارو و مراقبت‌های پزشکی به دلیل هویت گروه یا جمعیت

۱. بند ۱ ماده ۷ اساسنامه رم.

2. Persecution.

خودداری نماید. برخلاف جنایت نسل‌زدایی، در اینجا گروه خاصی مورد حمایت نیست، بلکه هر گروه یا جماعتی می‌تواند مورد حمایت باشد و کفایت اثبات شود که ترک فعل دولت یا گروه سازمان‌یافته برای محروم کردن آن گروه یا جماعت از حقوق بنیادینشان طبق حقوق بین‌المللی، عمدی و شدید و همراه با تبعیض بوده است.

۳.۳. شیوع ویروس و ارتکاب جنایات جنگی

در زمان مخاصمه مسلحانه، طرف‌های مخاصمه عموماً تلاششان بر این است تا حداکثر تلفات را بر دشمن وارد کنند. گاه این حداکثر تلفات به کشتن نیروهای طرف مقابل با هر ابزاری ترجمه می‌شود. اصولاً حقوق بین‌المللی بشردوستانه برای مقابله با این «ترجمه» ضد انسانی شکل گرفته است. این حقوق به دنبال محدود کردن روش‌ها و ابزارهای جنگی است. نقض حق‌ها، امتیازات، مصونیت‌ها و حمایت‌های اعطا شده به نظامیان و غیرنظامیان تحت شرایط خاصی جنایت جنگی تلقی می‌شود. بر اساس ماده ۸ اساسنامه رم، جنایت جنگی عبارت است از نقض شدید کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو ۱۹۴۹ و دیگر نقض‌های شدید قوانین و عرف‌های قابل اعمال در مخاصمات مسلحانه بین‌المللی و بعضاً غیر بین‌المللی که به عنوان بخشی از برنامه یا سیاست یا به عنوان بخشی از ارتکاب گسترده این جرایم صورت می‌گیرند.^۱

از جمله مصادیق جنایات جنگی می‌توان به قتل، شکنجه یا رفتار غیرانسانی (از جمله آزمایش‌های بیولوژیکی)، ایراد صدمات یا رنج شدید به جسم یا سلامت فرد اشاره کرد. در صورتی که در زمان یک مخاصمه مسلحانه، ویروسی شیوع پیدا کند که در نتیجه فعل یا ترک فعل اشخاص درگیر، حیات و سلامتی نظامیان و غیرنظامیان به خطر بیفتد و شرایط مدنظر ماده ۸ وجود داشته باشد، می‌توان گفت جنایت جنگی ارتکاب یافته است.

۱. ماده ۸ اساسنامه رم.

نتیجه‌گیری

بدون تردید امروزه حقوق بین‌المللی تمام حوزه‌های زندگی ما در شمول چتر خود قرار داده است. به این ترتیب، هم‌حقی‌هایی را برای ما شناسایی و تضمین کرده (حقوق بین‌المللی بشر و از جمله حق بر سلامتی) و هم تکالیفی را تحمیل کرده است که نقض آنها می‌تواند مسئولیت کیفری به همراه داشته باشد (حقوق بین‌المللی کیفری). در این راستا، در زمان‌های مختلف بنا بر اوضاع و احوال و میزان توسعه‌یافتگی نهادهای قضایی کیفری بین‌المللی را ایجاد کرده است. در کامل‌ترین شکل آن می‌توان به تشکیل دیوان بین‌المللی کیفری اشاره کرد. در حقیقت حق بر سلامتی هم از حیث تعلق نسبی به خانواده حقوق بشر و هم از حیث تعلق سببی با خانواده صلح و امنیت بین‌المللی و آسایش جهان هم در چتر حمایتی حقوق بین‌المللی کیفری، به طور عام و هم دیوان بین‌المللی کیفری، به طور خاص، قرار گرفته است. حقوق بین‌المللی کیفری دامنه‌ای گسترده از اساسنامه رم دارد و گستره اجرایی بیشتری را در بر می‌گیرد؛ حال آنکه اساسنامه رم به عنوان بخشی از حقوق بین‌المللی کیفری تنها در مورد کشورهای طرف اساسنامه قابل اعمال است. بدیهی است، امکان تسری صلاحیت دیوان به کشورهای غیر طرف از طریق ارجاع وضعیت توسط شورای امنیت طبق فصل هفتم منشور و همچنین پذیرش موردی صلاحیت دیوان توسط یک کشور غیر طرف امکان‌پذیر است. به طور مسلم، شیوع یک ویروس همه‌گیر و پرخطر می‌تواند دست‌کم در دو حالت زمینه مداخله حقوق بین‌المللی کیفری و نهادهای قضایی مرتبط با آن، به‌ویژه دیوان بین‌المللی کیفری را فراهم سازد؛ نخست، در فرضی که این ویروس به عنوان یک ابزار در زمان صلح یا جنگ برای ارتکاب جنایت بین‌المللی به کار گرفته شود؛ دوم، در فرضی که شیوع این ویروس - به هر دلیلی و با هر منشأیی که باشد - زمینه‌ساز ارتکاب جنایات بین‌المللی بشود.

حقوق بین‌المللی کیفری باید بتواند رسالت مهم خود را که همانا پایان دادن به بی‌کیفرمانی است، به طور مؤثر ایفا نماید. همواره باید مراقب بود تا وضعیت‌های اضطراری یا استثنائات مجاز برای تعلیق نسبی تعهدات حقوق بشری زمینه‌ساز نقض شدید حق‌های بشری افراد انسانی نشود. بنابراین، در این موسم دشوار که پیچیدگی‌ها و ظرافت‌های خاص خود را دارد، چشمان عدالت

کیفری باید بیشتر از پیش مراقب کسانی باشد که با ادعای تضمین حق سلامت شمشیر به کشتن حق‌های دیگر می‌کشند.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

کتاب

۱. ضیائی بیگدلی، محمدرضا، *حقوق بین‌الملل عمومی*، تهران: گنج دانش، ۱۳۹۸.
۲. نژندی منش، هیبت‌الله، *حقوق بین‌المللی کیفری در رویه قضائی*، تهران: انتشارات خرسندی، ۱۳۹۴.

مقاله

۳. احمدی، کوروش، *سیاست خارجی و امنیت سلامتی بین‌المللی*، فصلنامه سیاست خارجی، سال بیست و چهارم، بهار ۱۳۸۹، شماره ۱، صص ۳۳ - ۵۹.
۴. آل کجیاف، حسین، *مفهوم و جایگاه حق بر سلامت در اسناد بین‌المللی حقوق بشر*، فصلنامه حقوق پزشکی، دوره ۷، بهار ۱۳۹۲، شماره ۲۴، صص ۱۷۰-۱۳۹.
۵. جلالی، محمود و امیر مقامی، *تعامل حقوق ایران و حقوق بین‌الملل کیفری در جرم انگاری «کاربرد سلاح‌های شیمیایی»*، نامه مفید، دوره ۱۴، اسفند ۱۳۸۷، شماره ۷۰، صص ۱۱۳-۱۳۰.
۶. زارع بیدکی، مجید و مهدی بلالی مود، *بیوتروریسم و جنگ‌افزارهای بیولوژیک، از گذشته تا به امروز: یک مطالعه مروری کلاسیک*، مجله علمی دانشگاه علوم پزشکی بیرجند، دوره ۲۲، پاییز ۱۳۹۴، شماره ۳، صص ۱۹۸-۱۸۲.
۷. کوکی سقی، فاطمه، *قابلیت حق دادخواهی حق بر سلامت در نظام حقوق بین‌الملل*، حقوق پزشکی، دوره ۱۰، تابستان ۱۳۹۵، شماره ۳۷، صص ۳۳-۷.

۸. یکرنگی، محمد و مجتبی واحدی، *راهبردهای نظام سیاست‌گذاری کیفری ایران و بین‌الملل در مقابله با تهدیدهای امنیتی بیوتورویسم*، فصلنامه مطالعات راهبردی، پاییز ۹۸، شماره ۸۵، صص ۱۸۴-۱۵۹.

ب) منابع انگلیسی

Books

9. Jones D.E. *Poison Arrows, North American Indian Hunting and Warfare*, 1st ed. University of Texas Press; Austin, TX, USA: 2007.
10. Lemkin, Raphael, *Axis Rule in Occupied Europe, Analysis of Government, Proposals for Redress*, Washington: Carnegie Endowment for World Peace, 1944.

Articles

11. Aldis, William, "Health Security as a Public Health Concept: A Critical Analysis", *Health Policy and Planning*, Volume 23, Issue 6, November 2008, Pp 369-375.
12. Chesterman, Simon, "An Altogether Different Order: Defining the Elements of Crimes Against Humanity", *Duke Journal of Comparative & International Law*, 10: 37 (2000).
13. Pitschmann, Vladimír and Hon, Zdeněk, "Military Importance of Natural Toxins and Their Analogs", *Molecules*. 2016 May; 21(5):p 556.
14. Thavaselvam, Duraipandian and Vijayaraghavan, "Rajagopalan, Biological warfare agents", *J. Pharm. Bioallied Sci.* 2010 Jul-Sep; 2(3): pp179-188.

Internet Sources

15. https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v2_rul_rule73/
16. https://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf/
17. https://www.who.int/health-topics/health-security/#tab=tab_1/
18. <https://www.cdc.gov/globalhealth/healthprotection/ghs/about.html/>
19. <https://www.un.org/press/en/2014/sc11566.doc.htm/>
20. <https://www.un.org/press/en/2018/sc13559.doc.htm/>
21. <https://www.icc-cpi.int/resource-library/documents/rs-eng.pdf/>
22. <https://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/336923D8-A6AD-40EC-AD7B-45BF9DE73D56/0/ElementsOfCrimesEng.pdf/>

Legal Instruments

23. Statute of International Criminal Court, 1998.
24. United Nations Charter, 1945.
25. Convention on the Prevention and Punishment of the Genocide, 1948.
26. Constitution of WHO, 1946.
27. Strategic Plan, 2016-2018, ICC-OTP, 16 November 2015, paras. 34-37, 104.

28. OFFICE OF THE PROSECUTOR POLICY PAPER ON CASE SELECTION AND PRIORITISATION, 15 September 2016, paras. 35-41.
29. Elements of Crimes, General Introduction, (2011).

Cases

30. Katanga, Judgment, 7 March 2014.
31. Kupreškić et al., No. IT-95-16-T.
32. Tadić, No. IT-94-1-T.
33. Kayishema and Ruzindana, No. ICTR-95-1-T.
34. Bemba, Decision, 15 June 2009.
35. Bemba, Judgment, 21 March 2016.
36. Tadić, No. IT-94-1-T.
37. Akayesu, No. ICTR-96-4-T.
38. Rutaganda, No. ICTR-96-3-T.
39. Musema, No. ICTR-96-13-T, Trial Chamber Judgment and Sentence, (27 January 2000).
40. Seromba, No. ICTR-2001-66-I, Trial Chamber Judgment, (13 December 2006).
41. Bagosora, Kabiligi, Ntabakuze and Nsengiyumva, (Trial Chamber), 18 December, 2008.

